УДК

Б.К. Миңнуллин

ГАРӘП ЯЗУЛЫ ТАТАР ГАЗЕТА ТЕКСТЛАРЫНДА ИСЕМ ФИГЫЛЬ КУЛЛАНЫЛЫШЫНЫҢ ФУНКЦИОНАЛЬ ҺӘМ СЕМАНТИК АСПЕКТЛАРЫ

Настоящая статья посвящена научной разработке вопросов функционирования форм имени действия в текстах татароязычной арабографической периодической печати начала XX века. Актуальность темы исследования обусловлена необходимостью исследования грамматических норм языка татароязычной арабографической периодической печати начала XX века, выполнявшей в рассматриваемый период, наряду с художественными произведениями, роль определенной платформы для функционирования старотатарского письменного литературного языка и его дальнейшего преобразования в национальный литературный язык. Благодаря результатам такого исследования формируется возможность прослеживания этапов функционирования форм имени действия в диахронии. В результате проведённого научного анализа нами выявлено, что наряду с именем действия на *-и*, закрепившегося в литературном языке в межреволюционный период 1905–1917 гг. и являющегося основной формой имени действия в современном его состоянии, в текстах газет, в особенности на более ранних этапах, активно употреблялись и формы на *-maq* и *-ma*, характерные для огузских языков.

Ключевые слова: старотатарский литературный язык, татарская периодическая печать, язык газеты, грамматическая система, имя действия.

This article is devoted to the development of issues of the functioning of the forms of the action verbs in the texts of the Tatar-language Arabic periodical press of the early twentieth century. The relevance of the topic of the scientific article is due to the need to study the grammatical norms of the language of the Tatar periodical press of the early twentieth century, which in the period under review, along with literary works, played the role of a certain platform for the functioning of the Old Tatar written literary language and its further transformation into a national literary language. Thanks to the results of such a study it is possible to trace the stages of functioning of the forms of the action verbs in diachrony. As a result of our scientific analysis we have revealed that along with the -u action verbs, which was fixed in the literary language in the inter-revolutionary period 1905–1917 and is the main form of the action verbs in its current state more characteristic of the Oguz languages the *-maq* and *-ma* forms were actively used in newspaper texts especially at earlier stages.

Keywords: old Tatar literary language, Tatar periodical press, newspaper language, grammatical system, action verbs.

XX гасыр башы татар вакытлы матбугатында, аерым алганда Әстерханда чыккан «Борһане тәрәккый» (1906–1911), Оренбургта басылган «Вакыт» (1906–1918), Казанда нәшер ителгән «Кояш» (1912–1918) газеталары текстларында затланышсыз фигыль формаларының

бер категориясе булган, исем һәм фигыль сүз төркемнәренә хас үзенчәлекләрне үз эченә алган исем фигыльнең актив кулланылуы күзәтелә. Газета текстларында кулланылган исем фигыльләрнең төп семантик функциясе, нигездә, эш, халәт яки процессны белдерүдән гыйбарәт. Өйрәнелә торган материалларда исем фигыльләр, хәзерге татар әдәби телендәге кебек, махсус грамматик күрсәткечләр ярдәмендә барлыкка килә. Билгеле булганча, бүгенге көндә татар әдәби телендә кулланылышта булган төп исем фигыль формасы булып *-у* кушымчалы исем фигыль тора, сирәгрәк *-ыш* кушымчалы исем фигыльләр очрый [Татар грамматикасы, 2016, б. 255]. Фактик материаллардан күренгәнчә, беренче грамматик күрсәткеч XX гасыр башы татар газета текстларында еш очрый торган исем фигыль формасы булып тора. Ул гомумтөрки чорга барып тоташа һәм соңрак, фонетик закончалыкны истә тотып фикер йөрткәндә, уйгур һәм кыпчак группаларына караган телләрдә кулланылышта була. Шул ук вакытта өйрәнелә торган текстларда, татар әдәби теле тарихы күзлегеннән чыгып караганда, кызыксыну уяткан традицион язма форма буларак кабул ителә торган [Татар әдәби теле..., 2017, б. 804] *-maq* кушымчалы һәм исем фигыль функциясендә хәзерге төрек әдәби телендә актив кулланылган [Кононов, 1956, с. 457], татар әдәби теленең кайбер сөйләшләрендә очрый торган [Юсупов, 2004, с. 267] *-ma* кушымчалы исем фигыльләр игътибарны җәлеп итә.

Югарыда әйтеп кителгәнчә, хәзерге татар әдәби теле күзлегеннән караганда, *-maq* кушымчалы исем фигыль архаик форма буларак билгеләнә, ләкин татар теленең кайбер сөйләшләрендә әлеге форма күпмедер дәрәҗәдә инфинитив һәм исем фигыль функцияләрендә сакланып калган [Юсупов, 2004, с. 267]. Шул ук вакытта, *-maq* кушымчалы исем фигыль кайбер угыз телләрендә, шул исәптән төрек әдәби телендә, актив кулланылышта булса да [Кононов, 1956, с. 466], кыпчак группасына караган төрки телләр өчен хас түгел.

Фактик материаллар күрсәткәнчә, өйрәнелә торган газеталар арасында иртәрәк чыга башлаган «Борһане тәрәккый» газетасы текстларында *-maq* кушымчалы исем фигыль ешрак очрый. «Вакыт» һәм «Кояш» газеталары текстларында исә әлеге күрсәткечнең кулланылыш активлыгы сизелерлек дәрәҗәдә кими һәм, гадәттә, баш килештә яисә *-maq* кушымчалы исем фигыль һәм бәйлектән гыйбарәт булган грамматик конструкция кысаларында кулланыла. Мондый күренеш иң элек 1905–1917 еллардагы революцияара чорда әлеге күрсәткечнең иске татар әдәби теле кысаларында тотрыклы кулланылышка соңрак кереп киткән *-и* кушымчалы исем фигыль тарафыннан кысрыклана башлавы белән аңлатыла.

Газета текстларында өйрәнелә торган исем фигыль формасы, барлык килеш формаларын да ала торган *-и* кушымчалы исем фигыльдән аермалы буларак, килеш белән бик сирәк төрләнә. Гадәттә ул текстларда баш килештә кулланыла һәм теге яки бу эшнең, процессның исемен белдерә: *Milät* ***sävmäk****, xoquq* ***sävmäk****, wazyjfa* ***tanymaq****, üz*

qyjmätene ***belmäk*** *kebi syjfatlara malik ulmazmyjdyq?* [«Хәят сакламак», «Б.т.»[1], 1906, № 47]; *Kiräk üz qalonijäsendä kiräk ingliz wä fransuz qalonijäsendä bulsyn, muafäqyjät* ***qazanmaq*** *nimes öčen xämer ečü kebi ber ešder* [«Нимес рәкабәте», «К.»[2], 1914, № 577].

Шулай ук газета текстларында баш килештәге *-maq* кушымчалы исем фигыль изафә конструкцияләрендә кулланыла һәм атрибутив мәгънә ала. Бу очракта ачыкланып килә торган сүз, гадәттә, өченче зат тартым кушымчасы белән төрләнә: *Möselman awyllaryna kitabxanälär* ***ačmaq*** *fikerendä uldyğy bezlärne artyq ömed var idäder* [«Народный университет», «Б.т.», 1906, № 47]; *Bez any xäzräte Räsülneŋ tacy* ***ulmaq*** *syjfatyjlä... itixad itdek* [«Сыйфаһәт вә чалма», «В.»[3], 1909, № 433].

Моннан тыш, баш килештәге *-maq* кушымчалы исем фигыль *-dyr/-der* хәбәрлек кушымчасын алырга һәм предикатив мәгънәдә кулланылырга мөмкин: *Ul julda can fida idär däräcäsendä ulyb ğajrät itmäk* ***dimäkder*** [«Без ни хәлдә?», «Б.т.», 1907, № 80].

«Кояш» газетасы текстларында баш килештәге *-maq* кушымчалы исем фигыль предикатив мәгънәдә кулланганда, еш кына хәбәрлек кушымчасыннан башка килә: *Bu islaxatdan maqsud Irannyŋ daxili ešlären tärtibkä* ***qujmaq*** [«Иран эшләре», «К.», 1910, № 656]. Шуны ассызыкларга кирәк: хәзерге татар әдәби телендә хәбәрлек категориясенең кулланылышы – сирәк очрый торган күренеш [Татар грамматикасы, 2016, б. 57]. Аерым алганда, *-дыр/-дер, -тыр/-тер* өченче зат хәбәрлек күрсәткечләре бөтенләй диярлек очрамый. Шуңа күрә өйрәнелә торган газеталар арасында иң соң чыга башлаган «Кояш» газетасы текстларында *-maq* кушымчалы исем фигыльнең предикатив мәгънәдә хәбәрлек кушымчасыннан башка кулланылуын 1905–1917 еллардагы революцияара чорда язма әдәби телдә барган үзгәртеп кору процесслары һәм яңа тел нормаларына күчү белән бәйләп карау дөрес булыр.

Предикатив мәгънәдә кулланыла торган *-maq* кушымчалы исем фигыль шулай ук баш килештә *ide* ярдәмче фигыле белән килергә мөмкин: *Pravitelstvanyŋ bu eše jäğni vajenyj polevoj sudlar täškil itüwe revalutsijäne betereb, üzenä jarağan Dumany* ***cyjmaq ide*** [«Хаҗитархан сентябрь 24», «Б.т.», 1906, № 28].

Газета текстларында предикатив мәгънәдә кулланыла торган *-maq* кушымчалы исем фигыльнең баш килештә *imeš* ярдәмче фигыле белән кулланылу очраклары да билгеләнде: *Bu kitabny taratudan maqsud da xalyqnyŋ xosusa Italijäneŋ äfkaryn Germanijä tarafyna* ***audarmaq*** *imeš* [«Ак китаб», «К.», 1914, № 485].

Аерым очракларда *-maq* кушымчалы исем фигыль төшем килеше кушымчасын ала һәм затланышлы фигыль формасы белән белдерелгән эшнең турыдан-туры объектын белдерә: *Möxtäräm*

---

[1] «Борһане тәрәккый».

[2] «Кояш».

[3] «Вакыт».

möštäriläremezdän adreslaryny ačyq häm dörest ***jazmaqlaryny*** *rica idämez* [«Игълан», «Б.т.», 1906, № 39]; *Ošbu ütenečeme gazetaŋyznyŋ ber jerenä* ***darc qylmaqyŋyzy*** *insanijat namyna ütenämen* [«Идарәгә мәктүпләр», «В.», 1912, № 921].

«Борһане тәрәккый», «Вакыт» һәм «Кояш» газеталары текстларында еш кына *-maq* кушымчалы исем фигыльнең бәйлекләр белән бергә кулланылуы күзәтелә. Иң еш очрый торган бәйлекләрнең берсе – *ilä* бәйлеге һәм аның *ilän*, *belän*, *berlän*, *berlä*, *belä* фонетик вариантлары. Мондый төр грамматик конструкцияләр, гадәттә, объектив мөнәсәбәтләрне белдерә: *Orenburg okrugyndağy mäğarif mämurlary xäzer möselman mäktäblärenä 31 nče martda mäğarif ministry tarafyndan tasdyjq qylynmyš jaŋa pravilalarny* ***kertmäk*** *ilän mäšğüllär* [«Газеталардан», «Б.т.», 1906, № 42]; *Ägär dä üz kamitetymyz bulsa, ğajrät wä sädaqatemez zahir* ***ulmaq*** *ilä bärabär birgän sumamyznyŋ niqadär ikäne dä mäğlüm bulyr ide* [«Авылларда зур ихтыяҗ вә аларга ярдәм», «К.», 1914, № 485].

«Вакыт» газетасы битләрендә дөнья күргән кайбер текстларда угыз телләре өчен, аерым алганда XX гасыр башы госманлы төрекчәсе өчен хас грамматик һәм лексик үзенчәлекләрнең мул кулланылуын күрәбез. Иске татар әдәби теленең угызлашкан вариантында язылган мондый текстларда, мәсәлән, *-maq* кушымчалы исем фигыльнең хәзерге төрек әдәби телендә дә актив кулланылышта булган *üzärä* ‘өчен, максатында’ бәйлеге белән янәшә кулланылуы теркәлгән [Кононов, 1956, с. 318]. Бу грамматик конструкция хәрәкәтнең максатын белдереп килә: *Mäcles palitsijäneŋ röxsäte ilä Möxämädälräxim xaci Junysof öjendä ulyb äksäre ğoläma wä ğolämägä mänsüb kešelärdän* ***ulmaq*** *üzärä jözdän artyq keše xazir ulmyšlar ide* [«Казанның рәсем хаттын төзәтү хакында мөзакәрә мәҗлесе», «В.», 1909, № 433].

Өйрәнелә торган барлык газета текстларында да *-maq* кушымчалы исем фигыль һәм *xosusynda* ‘турында’ бәйлеге нигезендә төзелгән конструкция очрый. Хәзерге татар әдәби теле күзлегеннән чыгып караганда, бу бәйлек архаик форма буларак билгеләнә һәм сирәк кенә рәсми стильгә караган текстларда очрый. Башка функциональ һәм стилистик кырларда исә *хосусында* бәйлегенең заманчарак *турында* һәм *хакында* синонимнары кулланыла. Фактик материал кысаларында кулланылган мондый грамматик конструкция конкрет сөйләмнең предметын белдерә: *Ike ystipendijä* ***ačmaq*** *xosusynda Qazan učitelskij yškolasynyŋ idaräse ilä xäbärläšmäkdäder* [«Оренбург хәбәрләре», «В.», 1909, № 433].

Гомумән алганда, иске татар әдәби теле кысаларында яшәп килгән, бүгенге көн татар әдәби теле күзлегеннән чыгып караганда традицион тел берәмлеге буларак билгеләнгән һәм хәзерге төрек әдәби теле өчен хас *-maq* кушымчалы исем фигыль XIX гасыр ахыры – XX гасыр башына караган барлык иске татар язма истәлекләрендә дә теркәлгән [Татар әдәби теле..., 2017, б. 821] һәм татар әдәби теле тарихы фәнендә функциональ һәм стилистик вариантлылыкның гамәл-

дә булуын раслый торган грамматик берәмлекләрнең берсе булып тора.

Өйрәнелә торган газета текстларында шулай ук *-ma* кушымчалы исем фигыльнең кулланылышы да теркәлде. Гомумән, әлеге форма *-u* һәм *-maq* кушымчалы исем фигыльләр белән чагыштырганда азрак таралыш алса да, ул угыз группасына караган телләр өчен, шул исәптән тикшерелә торган чорның госманлы төрекчәсе өчен хас булган грамматик һәм лексик элементлар белән сугарылган XX гасыр башы иске татар язма әдәби теленең угызлашкан вариантында язылган текстларда актив кулланыла.

Гомумән, *-ma* кушымчалы исем фигыль XIX гасыр ахыры – XX гасыр башына караган иске татар язма истәлекләренең барысында да чагылыш тапмый [Татар әдәби теле..., 2017, б. 804], ләкин *-maq* кушымчалы исем фигыль кебек үк иске татар язма әдәби телендәге функциональ һәм стилистик вариантлылыкның бер күрсәткече булып тора.

Хәзерге татар әдәби телендә *-ma* кушымчалы исем фигыль кулланылыштан төшеп калган грамматик берәмлекләр рәтендә тора, ә татар теленең диалектларында исә бу форма инфинитив функциясен үти. Аерым алганда, *-ma* кушымчалы инфинитив урта һәм мишәр диалектлары сөйләшләрендә активлык күрсәтә, ләкин татар теленең диалектлар системасының үзәк өлешенә кертеп каралмый һәм татар теле диалектларының классификацион билгесе булып тормый [Юсупов, 2004, с. 203, 207]. Шул ук вакытта, төрек әдәби телендә исем фигыль функциясендә *-ma* формасы иң актив күрсәткечләрнең берсе булып санала һәм тартым кушымчалары белән дә, килешләр белән дә төрләнә [Кононов, 1956, с. 454].

«Борһане тәрәккый», «Вакыт» һәм «Кояш» газеталары текстларында *-ma* формасы бары тик исем фигыль функциясендә генә очрый, ә аның кулланылыш мөмкинлекләре шактый чикләнгән. Гадәттә, газета текстларында *-ma* кушымчалы исем фигыль баш килештә генә килә һәм *-sy/-se* өченче зат берлек сан тартым кушымчасы белән төрләнә. Бу очракта функциональ яктан *-ma* формасы *-dyq* һәм *-ačaq* формалы сыйфат фигыльләргә якынлаша һәм хәбәрнең лексик мәгънәсе белән бәйле киләчәккә юнәлдерелгән ихтимал булган эшне белдерә: *Čyqarylan paranyŋ lazem järlärä* ***saryf idelmäse*** *julyny düšenälem* [«Кырым идарә руханиясендә мөһим мөшәвәрә мәҗлесе», «К.», 1916, № 928].

Газета текстларында шулай ук *-ma* кушымчалы исем фигыль һәм бәйлекләрдән торган конструкцияләр очрый. Алар, гадәттә, нинди дә булса киңәйтелгән хәлне белдерә. Мәсәлән, «Кояш» газетасы текстларында карала торган форманың *öčen* бәйлеге белән кулланылган очраклары теркәлде. Мондый конструкция максатның киңәйтелгән хәлен белдерә, ә бәйлек белдерелгән мәгънәне аныклап килә: *Bu mäcles jalŋyz mäktäb wä mädräsälären islaxy mäsäläse müzakäräse wä jäki program tärtib* ***idelmäse*** *öčen wäli cänablärenen röxsätilä japylmyš*

ber mäclesder [«Кырым идарә руханиясендә мөһим мөшәвәрә мәҗлесе», «К.», 1916, № 928].

Газета текстларында *-ма* кушымчалы исем фигыльнең юклык формасы киң таралмаган һәм ул фигыльнең нигезенә *-ma/-mä* юклык кушымчасы ялгау юлы белән ясала: *...insan qalbene cäleb* ***itmämäse*** *qabil dägel ide* [«Бохара әхвалендән», «В.», 1910, № 595].

Хәзерге татар әдәби телендә сирәк кенә булса да исем фигыль функциясендә очрый торган *-ыш* кушымчалы исем фигыль газета текстларында теркәлмәде. Гомумән, *-yš* кушымчалы форма өйрәнелә торган газеталарда очраса да, әлеге күрсәткеч ярдәмендә төзелгән сүзләр конверсия ысулы белән барлыкка килгән исемнәр буларак билгеләнәләр (*suğyš*, *utyryš*, *cyjylyš* һ. б.).

Фактик материал күрсәткәнчә, исем фигыльләр, теге яки бу эшнең мәгънәсен белдереп, кайбер исем сүз төркемнәреннән һәм башка затланышсыз фигыль формаларыннан аермалы буларак, кулланылыш үзенчәлекләреннән чыгып караганда, аерым жанрларга гына бәйле булып калмыйча, теләсә нинди жанрга караган текстларда теркәләләр. Шул ук вакытта исем фигыльләрнең төрле формалары хәбәр, хисап, репортаж кебек мәгълүмати жанрларга, мәкалә, вакытлы матбугатка күзәтү кебек аналитик жанрларга һәм әдәби-публицистик жанрларга караган очерк текстларында күбрәк очрый.

Шулай итеп, «Борһане тәрәккый», «Вакыт» һәм «Кояш» газеталары текстларында берничә исем фигыль формасының кулланылуы билгеләнде. Иң актив кулланыла торганы – хәзерге татар әдәби телендә дә кулланылышта булган *-и* кушымчалы исем фигыль формасы. Шул ук вакытта һәр өйрәнелә торган газетаның конкрет санында басылган мәкалә 1905–1917 еллардагы революцияара чорда никадәр соңрак дөнья күргән булса, ул текстларда *-и* кушымчалы исем фигыльнең активлыгы шулкадәр югарырак була. Шул рәвешле, әлеге грамматик форма өйрәнелә торган газеталар арасында чагыштырмача соңрак чыга башлаган «Кояш» газетасы текстларында исем фигыль формаларының төп варианты буларак билгеләнсә, беренче татар газеталары рәтендә 1906 елда чыга башлаган «Борһане тәрәккый» газетасы текстларында исә *-и* кушымчалы исем фигыль урынына еш кына исем фигыльнең башка формалары кулланыла.

Әдәбият

Авылларда зур ихтыяҗ вә аларга ярдәм // Кояш. 1914. № 485.
Ак китаб // Кояш. 1914. № 485.
Без ни хәлдә? // Борһане тәрәккый. 1907. № 80.
Бохара әхвалендән // Вакыт. 1910. № 595.
Газеталардан // Борһане тәрәккый. 1906. № 42.
Игълан // Борһане тәрәккый. 1906. № 39.
Идарәгә мәктүпләр // Вакыт. 1912. № 921.
Иран эшләре // Кояш. 1910. № 656.
Казанның рәсем хаттын төзәтү хакында мөзакәрә мәҗлесе // Вакыт. 1909. № 433.

Кырым идарә руханиясендә мөһим мөшәвәрә мәҗлесе // Кояш». 1916. № 928.

Народный университет // Борһане тәрәккый. 1906. № 47.

Нимес рәкабәте // Кояш. 1914. № 577.

Оренбург хәбәрләре // Вакыт. 1909. № 433.

Сыйфаһәт вә чалма // Вакыт. 1909. № 433.

Хаҗитархан сентябрь 24 // Борһане тәрәккый. 1906. № 28.

Хәят сакламак // Борһане тәрәккый. 1906. № 47.

Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1956. 569 с.

Татар әдәби теле тарихы (XIII–XX йөз башы). Морфология. Грамматик категорияләрнең структур-субстанциональ үзенчәлеге һәм функциональ-стилистик мөмкинлекләре: язма традицияләр, норма һәм вариантлылык: 3 томда / фән. ред. Ф.М. Хисамова. Казан: ТӘһСИ, 2017. Т. II. 888 б.

Татар грамматикасы: өч томда. Тулыландырылган 2 нче басма / проект җит. М.З. Зәкиев. Казан: ТӘһСИ, 2016. т. II. 432 б.

Юсупов Ф.Ю. Морфология татарского диалектного языка. Категории глагола. Казань: Фэн, 2004. 592 с.

Миңнуллин Бәхтияр Ким улы,
филология фәннәре докторы, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомуми лингвистика бүлеге әйдәп баручы фәнни хезмәткәре, бүлек мөдире